

УДК37.017

DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2021.78.18>**М. І. Гагарін**

доктор педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки та освітнього менеджменту
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ВПЛИВ ВИХОВНОГО СЕРЕДОВИЩА НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ УЧНЯ В УМОВАХ ВИХОВНОЇ СИСТЕМИ ЗАКЛАДУ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

У статті висвітлено сутність понять «виховна система», «виховне середовище виховної системи закладу загальної середньої освіти»; здійснено аналіз сучасної виховної ситуації у закладах загальної середньої освіти. Обґрунтовано потенціал створення виховної системи закладу загальної середньої освіти щодо розвитку особистості.

Мета статті полягає у характеристиці впливу виховного середовища як компоненту виховної системи на особистість учня.

Виховне середовище визначено як один з основних компонентів виховної системи закладу загальної середньої освіти, що уможливорює її (систему) буття, ефективне функціонування та взаємодію суб'єктів виховної системи (системоутворююча діяльність, спілкування, відносини між учасниками виховної системи, управління, самоуправління).

Виховна система розглядається як комплекс взаємопов'язаних та взаємозумовлених основних компонентів (виховна мета, концепція, завдання, суб'єкти (учні, педагоги, батьки), виховне середовище), що становить цілісну соціально-педагогічну структуру і забезпечує у процесі свого функціонування та розвитку становлення, реалізацію і самореалізацію особистості, її життєздійснення у соціальній, фізичній, психічній та духовній сферах.

Проаналізовано можливості впливу виховного середовища щодо розвитку і формування особистості: свобода прийняття учнем рішення про входження у виховне середовище; побудова діалогічної взаємодії з учасниками освітнього процесу та різноманітних соціальних груп; вибір об'єднань, спільнот, колективів та можливість їх змінювати; входження особистості в природне, інформаційне, культурне та інші види середовища. Наголошено на суперечностях, що виникають між оточуючим середовищем та виховною системою закладу освіти.

Матеріали дослідження можуть бути використані у процесі оцінювання виховного процесу в сучасних закладах загальної середньої освіти.

До перспективних напрямів дослідження даної проблеми належить, зокрема, вивчення вітчизняного та зарубіжного досвіду моделювання та проектування виховного середовища.

Ключові слова: середовище, виховне середовище, заклад загальної середньої освіти, виховна система закладу загальної середньої освіти, вплив виховного середовища на особистість учня.

Постановка проблеми. Сучасні підходи до організації виховного процесу в закладах освіти потребують переосмислення виховної концепції, визначення пріоритетів становлення особистості учня, оновлення змісту, власне створення продуктивної виховної системи, спрямованої на племкання компетентної, конкурентоздатної особистості, яка вміє творчо розв'язувати проблеми, прагне змінити на краще своє життя і життя всієї країни.

До причин, що визначають актуальність дослідження, варто також віднести загальну соціальну ситуацію (насамперед, запровадження карантинних обмежень, що зумовлені пандемією COVID-19), що негативно впливає на виховання учнів, появу якісно нових вимог із боку суспільства до особистості, розмитість і девальвацію системи традиційних цінностей. Тому актуалізується про-

блема використання потенціалу виховного середовища як компоненту виховних систем закладів загальної середньої освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Загальну характеристику потенціалу виховних систем закладів освіти, їх проектування, становлення і розвиток здійснено в дослідженнях І. Білецької, О. Гречаник, В. Кабуша, О. Коберника, Л. Новикової, С. Прищепи та ін. [3; 5–7].

На взаємодії компонентів системи між собою та із середовищем наголошував основоположник загальної теорії систем (General System Theory) Л. Берталанфі [1, с. 29].

У працях В. Оржеховської, Т. Федорченко, Я. Фруктової, В. Ясвіна та ін. середовище розглядається як важливий компонент виховної системи [8; 9; 11].

Зокрема, В. Оржеховська та Т. Федорченко досліджують особливості превентивного виховного середовища закладу загальної середньої освіти [2; 8]. У дослідженнях Я. Фруктової проаналізовано принципи проєктування освітнього середовища у сучасних умовах [9].

У дослідженнях учених проаналізовано вплив середовища (культурного, соціального, духовного, психологічного, природного та ін.) на особистість. Однак необхідно дослідити особливості впливу виховного середовища на особистість учня в сучасних умовах.

Мета статті. Головна мета статті полягає у характеристиці впливу виховного середовища як складової частини виховної системи закладу загальної середньої освіти на учнівську особистість.

Виклад основного матеріалу. Приналежність особистості до певного середовища (культурного, соціального, духовного, природного та ін.) значною мірою визначає її становлення та розвиток. Так, чеський дослідник М. Черноушек наголошує, що середовище впливає на людину не лише своєю фізичною структурою, у ньому перебувають також інші індивіди, які також піддаються впливам. Оточуюче середовище, на думку дослідника, особливо штучно створене людиною, завжди має соціальні параметри. Об'єктивно середовище існує як єдине ціле, що включає те, що створено природою і людиною, та самих людей [10, с. 110]. У зв'язку із цим М. Черноушек виділяє такі особливості сприйняття оточуючого середовища як єдиного цілого:

- середовище не має визначених, чітко фіксованих меж у часі та просторі. Життєвий простір – таке ціле, що знаходить значення лише у зв'язку з діяльністю людини. Вона ж (діяльність) установлює кордони середовища, тому вони не є незмінними, такими їх сприймає лише індивід;

- середовище впливає на всі органи чуття, інформацію ми отримуємо зі сполучення даних усіх органів. Якими б фізичними характеристиками оточуюче середовище не володіло, воно завжди впливає на людину як ціле. Імпульси, що сприймає людина, не бувають ізольованими. Наприклад, неможливо сприймати середовище лише оптично, оскільки зоровий орган функціонує у повній взаємодії з усіма іншими органами чуттів, якими володіє людина;

- середовище дає не лише головну, а й периферійну інформацію. Визначення «центр – периферія» відноситься не лише до сприйняття середовища, а й до організації простору: середина та околиця, центр і периферія та ін. Людина сприймає середовище навколо себе, оточуюче її середовище сприймається етноцентрично і структурується з протиставленням «батьківщина – чужина». Із цього погляду у центрі дії виявляється «Я», що створює навколо себе уявні поля, за допомогою

яких оцінюється оточуюче середовище. Центр має найбільшу цінність, а об'єкти найбільш віддаленні, периферійні, мають меншу цінність;

- середовище завжди містить більше інформації, ніж ми здатні усвідомити та зрозуміти. Поруч зі свідомим існує підсвідоме сприйняття або сублімоване, що часто пов'язане з уже відомим для індивіда середовищем. Це пояснюється біологічно, оскільки перенасичення імпульсами для організму є шкідливим;

- середовище сприймається у тісному зв'язку з практичною діяльністю; сприйняття пов'язане з дією, і навпаки. У середовищі у цілому індивідом завжди керує система зворотного зв'язку. Щоб зрозуміти відношення між індивідом сприймаючим та індивідом діючим, ми повинні розглянути організм у постійній взаємодії зі структурою даного середовища. Середовище грає подвійну роль: по-перше, виступає джерелом інформації, що дає змогу передбачити можливі наслідки альтернативних способів дій; по-друге, є ареною, на якій відбувається діяльність людини. Таким чином, сприйняття середовища обов'язково і діалектично пов'язане з діями в ньому;

- будь-яке середовище поряд із фізичними, хімічними та іншими особливостями володіє психологічними і соціальними значеннями, оскільки дії людей, що залишили «сліди» в структурі середовища, соціально детерміновані. Форми дій, що визначаються середовищем, закодовані у людській пам'яті. Символічні значення середовища передають нам мотиваційну інформацію, яка регулює наші дії, що в кінцевому підсумку є інтегральним елементом сприйняття оточуючого середовища як цілого;

- оточуюче середовище впливає як єдине ціле [10, с. 57–58].

У дослідженнях В. Ясвіна виокремлено базові типи освітнього середовища: «догматичне освітнє середовище», «розвиваюче середовище», «творче освітнє середовище», «виховуюче середовище». Науковець наголошує на значенні особистісних компонентів у процесі взаємодії учнів в освітньому середовищі, таких як:

- соціальний компонент – комплекс соціально зорієнтованих потреб суб'єктів освітнього середовища, їх соціальної взаємодії та взаємовпливу;

- мотиваційний компонент – передбачає формування в учасників освітнього середовища сукупності мотивів та внутрішніх переконань, що регулюють процес професійного зростання майбутнього фахівця;

- креативний компонент – використання творчості як чинника позитивного розвитку особистості;

- рефлексивний компонент – усвідомлення значущості національних налаштувань та запорука їх використання у професійній діяльності;

– аксіологічний компонент – формування системи особистісно значущих цінностей; середовище надає можливість учням задовольнити їхні потреби і стимулювати до активного життяв'явлення [11].

Дослідниця Я. Фруктова виокремлює такі принципи проектування сучасного освітнього середовища:

– науковості (відповідність змісту освітнього процесу сучасному рівню розвитку науки, здійснення учнями наукових досліджень);

– інтегративності (установлення чітких між-предметних взаємозв'язків);

– диференціації (можливість здобуття учнями різнорівневих знань, умінь і навичок, вибір профілю навчання, напрямів додаткової освіти, форм реалізації особистісного потенціалу);

– індивідуалізації (урахування освітніх потреб учнів, здібностей, пізнавальних та професійних інтересів, темпів розвитку, темпераменту та ін.);

– практичної цінності змісту освіти (забезпечити опанування учнями знань, умінь та навичок, необхідних для розв'язування побутових проблем, свідомого вибору та здійснення майбутньої професійної діяльності);

– цілісності (взаємоузгодженість етапів і форм освітнього процесу, взаємодоповнення урочної, позаурочної та позакласної діяльності учнів) [9, с. 72–73].

Виховне середовище є одним з основних компонентів виховної системи закладу загальної середньої освіти, що уможливорює її (систему) буття, ефективне функціонування та взаємодію суб'єктів виховної системи (системоутворююча діяльність, спілкування, відносини між учасниками виховної системи, управління, самоуправління).

Виховна система закладу освіти належить до складних соціальних систем та має спільні з ними (системами) характеристики: цілісність, структурованість, цілеспрямованість, взаємодія із середовищем та іншими системами, динамізм, відкритість, ієрархічність.

Виховну систему закладу загальної середньої освіти визначаємо як комплекс взаємопов'язаних та взаємозумовлених основних компонентів (виховна мета, концепція, завдання, суб'єкти (учні, педагоги, батьки), виховне середовище), що становить цілісну соціально-педагогічну структуру і забезпечує у процесі свого функціонування та розвитку становлення, реалізацію і самореалізацію особистості, її життєздійснення у соціальній, фізичній, психічній та духовній сферах.

Як наголошують В. Оржеховська та Т. Федорченко, учасники виховної системи освоюють середовище з метою забезпечення життєдатності і розвитку системи [8, с. 14].

У процесі розвитку виховної системи виникають суперечності між *середовищем і системою*:

вплив середовища, що не відповідає сутності виховної системи, система ігнорує, заперечує або «перетворює» згідно із власними завданнями, потребами, інтересами та ін.

У виховному середовищі учасники освітнього процесу мають почуватися в безпеці та взаємодіяти; неприпустимими є випадки булінгу, жорстокості, дискримінації, расизму. Як зазначається у Законі України «Про повну загальну середню освіту» (2020), безпечне освітнє середовище визначається як сукупність умов у закладі освіти, що унеможливають заподіяння учасникам освітнього процесу фізичної, майнової та/або моральної шкоди, зокрема в результаті недотримання санітарних, протипожежних та/або будівельних норм і правил, законодавства щодо кібербезпеки, захисту персональних даних, безпеки харчових продуктів та/або надання неякісних послуг із харчування, шляхом фізичного та/або психологічного насильства, експлуатації, дискримінації за будь-якою ознакою, приниження честі, гідності, ділової репутації (булінг (цькування), поширення неправдивих відомостей тощо), пропаганди та/або агітації, у тому числі з використанням кіберпростору, а також унеможливають уживання на території закладу освіти алкогольних напоїв, тютюнових виробів, наркотичних засобів, психотропних речовин [4].

Уважаємо, що виховне середовище забезпечує широкі можливості для розвитку і формування особистості, зокрема:

– свободу сприйняття учнем рішення про входження у виховне середовище;

– побудову діалогічної взаємодії з учасниками освітнього процесу та різноманітних соціальних груп;

– вибір об'єднань, спільнот, колективів та можливість їх змінювати;

– входження особистості в природне, інформаційне, культурне та інші види середовища.

На нашу думку, формування виховного середовища закладу загальної середньої освіти не може здійснюватися стихійно; необхідне визначення структури середовища на основі чітких концептуальних позицій, об'єднання зусиль усіх суб'єктів виховної системи (учні, вчителі, батьки) для розроблення цілісної концепції, що визначає базові цілі виховного середовища, програмує стратегічне бачення основ їх реалізації, змістове наповнення, що буде розподілено у різноманітних видах та формах освітньої діяльності, адекватне теоретичне, методичне забезпечення його практичної ефективною реалізацією, а також чіткий діагностичний інструментарій, спроможний комплексно визначити рівень розвитку середовища відповідно до поставлених цілей, що трансформуються у показники якості.

Висновки і пропозиції. Таким чином, виховне середовище має значний вплив на формування

та розвиток учнівської особистості. Суб'єкти виховної системи активно взаємодіють, якісно змінюють виховне середовище, організовують життєдіяльність, максимально сприятливу для самореалізації і самоствердження особистості. Виховне середовище створює можливості для розвитку і формування особистості, це: свобода сприйняття учнем рішення про входження у виховне середовище; побудова діалогічної взаємодії з учасниками освітнього процесу, різноманітних соціальних груп; вибір об'єднань, спільнот, колективів та можливість їх змінювати; входження особистості в природне, інформаційне, культурне та інші види середовища.

Стаття не висчерпує всіх аспектів порушеної проблеми. Дослідження потребує вивчення впливу природного, предметного та соціокультурного середовища, регіональних, національних, демографічних ознак на функціонування та розвиток сучасних виховних систем.

Список використаної літератури:

1. Берталанфи Л. Общая теория систем – критический обзор. *Исследования по общей теории систем*/общ.ред.В.Н.Садовского и Э.Г.Юдина. Москва : Прогресс, 1969. С. 23–82.
2. Виховна система загальноосвітнього навчального закладу: контури розвитку : посібник / за ред. В.М. Оржеховської. Тернопіль : Тернограф, 2013. 304 с.
3. Виховні системи навчальних закладів: теорія та практика / уклад. О.Є. Гречаник. Харків : Основа, 2014. 224 с.
4. Закон України «Про повну загальну середню освіту» від 03.07.2020 № 764-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text> (дата звернення: 20.07.2021).
5. Кабуш В.Т. Теория и практика формирования гуманистической воспитательной системы : автореф. дис. ... докт. пед. наук : 13.00.01. Минск, 2001. 39 с.
6. Проектування виховної системи закладу загальної середньої освіти / О.М. Коберник та ін. *European humanities studies: State and Society*. 2018. Issue 4(1). С. 149–158.
7. Новикова Л.И. Воспитание как педагогическая категория. *Педагогика*. 2000. № 6. С. 32–33.
8. Оржеховська В.М., Федорченко Т.Є. Технології розбудови виховної системи загальноосвітнього навчального закладу. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 172 с.
9. Фруктова Я.С. До питання проектування сучасного освітнього середовища. *Освітнє середовище як методична проблема* : збірник наукових праць. Херсон : ХДУ, 2006. С. 72–73.
10. Черноушек М. Психология жизненной среды / пер. с чеш. И.И. Попа. Москва : Мысль, 1989. 174 с.
11. Ясвин В.А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию. Москва, 2001. 365 с.

Gagarin M. The influence of the educational environment on the formation of the student's personality in the conditions of the educational system of the institution of general secondary education

The article highlights the essence of the concept of «educational system», «educational environment of the educational system of general secondary education»; the analysis of a modern educational situation in establishments of general secondary education is carried out. The potential of creating an educational system of general secondary education in relation to personal development is substantiated.

The purpose of the article is to characterize the influence of the educational environment, as a component of the educational system, on the student's personality.

The educational environment is defined as one of the main components of the educational system of general secondary education, which allows it (system) to exist, effective functioning and interaction of the subjects of the educational system (system-forming activities, communication, relations between participants of the educational system, management, self-government).

The educational system of a general secondary education institution is defined as a complex of interrelated and interdependent basic components (educational goal, concept, tasks, subjects (pupils, teachers, parents), living space (system-forming activity, communication, relations, management, self-government, interaction), which is a complete socio-pedagogical structure and provides in the process of its functioning and development of formation, realization and self-realization of the individual, his life realization in the physical, mental, social and spiritual spheres.

The possibilities of the influence of the educational environment on the development and formation of personality are analyzed: the freedom of the student's perception of the decision to enter the educational environment; building dialogic interaction with participants in the educational process and various social groups; selection of associations, communities, teams and the ability to change them; entry of the individual into the natural, informational, cultural and other types of environment. Emphasis is placed on the contradictions that arise between the environment and the educational system of the educational institution.

Research materials can be used in the process of evaluating the educational process in modern institutions of general secondary education.

Perspective directions of research of this problem include, in particular, the study of domestic and foreign experience of the specifics of modeling and design of modern educational systems.

Key words: *environment, educational environment, institution of general secondary education, educational system of general secondary education institution, influence of the educational environment on the student's personality.*